

Краят на капитализма, новата дистопия

Огнян Касабов

Резюме: Статията разглежда някои важни развития в капитализма днес, които дават основания да се мисли, че продължаващата над 10 години глобална криза е структурна и е вероятно да доведе до неговия край. Същевременно текстът се фокусира върху определени дистопични тенденции в съвременните обществени науки, които определя като симптоматични за периода.

Ключови думи: капитализъм, криза, дистопия, бъдеще, демокрация, Волфганг Щреек

Огнян Касабов преподава философия в Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Интересите му са в областта на политическата мисъл, немския идеализъм и философията на Карл Маркс, както и естетиката. Член на Колектив за обществени интервенции.

Кризата

Финансовата криза от 2008 г. е странен звяр. Все по-ясно започваме да осъзнаваме това. Тя не беше просто един от предполагаемо цикличните сривове, след които идва възстановяване към растеж или поне равновесие. Повече от 10 години по-късно световните икономики и финансови пазари все още не са излезли от нея. Година след година сме свидетели на забавен и несигурен растеж; дълговата спирала така и не се е разплела. Сериозни анализатори продължават да вещаят за надвиснал нов срив. След десетилетие буксуване изглежда, че границата между криза и нормално се е размила до неразличимост на двете състояния – че може би, без да забележим, кризата е възприета като нормалното положение на нещата.

Същевременно, политическата нестабилност, в която западната либерална демокрация започва да навлиза изглежда още от 70-те години на XX в., се задълбочи през това кризисно десетилетие. Засили се прословутият демократичен дефицит и повсеместно – вкл. от политическия истаблишмънт – чуваме критики срещу установените форми на политическо представителство. Избухват антисистемни леви движения. Наред с това сме свидетели на почти глобално тежнение към разни „традиционни ценности“. Навсякъде се явяват политически субекти, които коментаторите, присъдружни на вече съюзилата се с тях традиционна десница, предпочитат да наричат „дяснопопулистки“, – но които по своята същина твърде често са неофашистки.

Конкретните изражения на връзките между тези две кризи – финансово-икономическа и политическа – тепърва има да бъдат изследвани. Но мнозина сериозни експерти, а и широките мнозинства в обществата, където бяха приложени т.нар. мерки за строги икономии, легитимирани от кризата, виждат, че въздействието им не беше в положителна посока. Още в Щатите скоро след 2008 г. се оформи усещането, че банките бяха спасени на гърба на хората. Дори за онези, които не го споделят, е ясно, че финансово-политическата система не работи твърде ефективно и не буди твърде високо доверие – нито у политическите експерти, нито в „пазарите“, нито у гражданите.

Колко странно е всичко това можем да си дадем сметка, ако го сравним с привидно безметежните предходни две десетилетия. След рухването на Източния блок и края на конфронтацията между двата лагера изглеждаше сякаш светът вече е намерил своето нормално русло: отвъд идеологиите, отвъд големите конфликти, най-сетне едно състояние на спокоен *business as usual*. Но не щеш ли, 20 години след

1989 г., възроди се говоренето, че все пак живеем в условията на **капитализъм** – в една определена общественно-икономическа система с нейните идеологически предпоставки.¹ Една определена социална форма на живот, която – далеч от това да бъде телосът на историята или да отговаря по някакъв интимен начин на „човешката природа” – има своите исторически специфики, своите иманентни и при това, дълбоки проблеми, а и своите исторически граници.²

Защо капитализмът забуксува, вместо да заработи безотказно скоро след като доби световна хегемония? Кризата от 2008 г. породила нарастващи подозрения, че имаме налице не временен икономически смут, а криза в самия механизъм и самата легитимация на конкретната общественно-икономическа формация, в която живеем. Свидетелствата за това са навсякъде. Тук ще си послужим с бърз и далеч не изчерпателен – но пък твърде симптоматичен – преглед на неотдавнашни заглавия във *Файненишъл таймс*, издание, чиято редакционна политика, разбира се, нямаме абсолютно никакви основания да подозираме в антикапиталистически нагласи:

[„Пламенните американски капиталисти трябва да прегърнат ‘социализма’“](#) (март 2019);

[„Бъдещето принадлежи на лявото, не на дясното“](#) (февруари 2019);

[„Корпорациите трябва да преосмислят капитализма, за да излекуват раните на обществото“](#) (януари 2019);

[„Гласоподавателите искат решителна промяна в посока по-справедлива форма на капитализъм“](#) (август 2018);

[„Как Адам Смит би поправил капитализма“](#) (юни 2018);

[„Топ британски бизнес лидери заклепват настоящото състояние на капитализма“](#) и [„Бизнесът трябва да помогне да поправим провалите на капитализма“](#) (поредни броеве, октомври 2017);

[„Капитализмът трябва да бъде революционен, за да победи Джереми Корбин“](#) (септември 2017);

[„Капитализмът и демокрацията – странната двойка“](#) (септември 2017).

В последния текст срещаме следната изключително актуална диагноза:

Демокрацията и капитализмът са сключили брак, но техният съюз често е бил турбулентен. Днес той преминава през период на сътресения.

Да си дадем сметка, че не живеем в някакво естествено състояние, а в конкретна общественно-икономическа формация, значи също така да си дадем сметка, че както това състояние някога е имало своето начало, така рано или късно то ще постигне своя

¹ Заради все още ширещото се в българските интелектуални и експертни среди антилевичарство (иначе предрешено като антикомунизъм), чийто просветителски плам нерядко заслепява и самото него за науката и фактите, това възраждане е твърде плахо у нас в България.

² Вж. изключително синтезираното изложение във: Вивек Чибер, *Азбуката на капитализма*. София: Изток-Запад / Колектив за обществени интервенции, 2019.

край. С цялата си дълбочина и упорство кризата повдигна и по-силното подозрение, че системните буксувания, а и не на последно място, ожесточаването на конфликтите между капитал и общество, могат да бъдат четени като знаци, че навярно този край вече е започнал. Че може би преживяваме началото на един последен, навярно дълг спазъм, който ще срина цялата система.

Ако е така, дали изобщо има алтернатива? Този въпрос изниква съвсем естествено в забуксувалата ситуация на света днес. Не се наблюдават сили, които биха могли да поведат промяна в смислена позитивна посока. **Старият политически етос отмира, но не само, че нов се не е родил, а и се преизобретяват още по-стари.** Доколкото можем да видим сега, нищо по-добро няма да последва. Симптоматична е каскадата социологически, политологически и икономически изследвания, очертаващи дистопичните тенденции в съвремието. Дистопичното започва все повече да завладява не само въображението, но и научното поле. В този дух новата дистопия, обект на настоящата статия, се разполага не само във фикционалното, а в опитите да се мисли предстоящото-да-стане-реално.

При отсъствие на сила, която поне да предложи реалистична надежда за бъдещето, сриващият се капитализъм може би ще доведе самата дистопия тук, скоро. Някои от доминиращите настроения днес налагат да перифразираме прословутото изречение на Фредерик Джеймисън: „Трудно е да си представим края на капитализма без да си представим края на света.“ Ако към очертаното добавим растящата заплахата от екологичен колапс, бихме могли да говорим за **една радикална дис-топия, разрушаване на всяко място** – поне в смисъла, в който интуитивно мислим мястото не просто като структура в геометричното или физическото пространство, а най-вече като полагащо основата на едно възможно обитаване.

Настоящият текст ще бъде мрачно упражнение в един пословично сложен въпрос: Как да мислим бъдещето? И тъй като става въпрос именно за бъдещето, то фикционалният момент няма как да отсъства. Бъдещето е това, което все още не е реално, но което има своите корени в реалното сега – по начин, подобен на всяка добра художествена фикция. Затова тайнственият пророк на романтизма Новалис може да напише:

Всеки художествен образ, всеки измислен характер живее повече или по-малко и има претенции и надежда за живот. [В тях] дреме бъдещият свят.³

Една кратка статия няма как сериозно да предяви претенции за строга прогностична стойност. Затова тонът тук ще бъде колкото аналитичен, толкова и реторически. Целта ми е да събера във фокус една отчетлива тенденция в съвременните обществени науки, която изглежда тепърва предстои да добива своя плътен резонанс. Но тази цел не е последната. Интензивният синтез на афекта е понякога предпоставка за спокойния анализ.

Водеща роля за разбирането и настроението на статията има засега последната книга на немския политикономист Волфганг Щреек – „Как ще приключи капитализмът? Опити върху една проваляща се система“.⁴ Не толкова мрачно като диагнозата на Щреек е заключението на излезлия малко по-рано колективен сборник с участието на ключови съвременни изследователи под заглавието „Има ли бъдеще капитализмът?“ Но е симптоматично, че то отправя апел за приземяване на теоретизацията: нека в крайна сметка да видим какво от у- или дистопичното може да се сбъдне на практика:

Безизходицата в политическата икономия на капитализма ни довежда до исторически кръстопътища, където онова, на което дълго време се е гледало като на утопично, може да добие технически приложими основи в една нова политическа икономия.⁵

На този въпрос разбира се далеч няма да се опитвам да отговарям. Но може би предложеният анализ по негативен път ще оформи някои очертания на възможния отговор.

Завръщането

Излязлата през 2016 г. малка книга на Питър Фрейз, „Четири сценария за бъдещето“, е удачен вход в избраното тук изложение тъкмо защото очертаните от нея сценарии не са просто прогнози за предстоящия ход на историята, а са изрично мислени в регистрите на положителната и отрицателната утопия.⁶ И това е съвсем естествено, предвид двете оси, около които се завърта проблематиката – оси, в така голяма степен задаващи тона на съвременните политически дебати. Едната е оста

³ Исак Паси (съст.), *Естетика на немския романтизъм*. София: Наука и изкуство, 1984, стр. 302.

⁴ Wolfgang Streeck, *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*. London: Verso, 2016. По-подробно съм разгледал позицията на Щреек в предстояща статия в сп. *Социологически проблеми*.

⁵ Immanuel Wallerstein, et. al. *Does Capitalism Have a Future?* Oxford: OUP, 2013, 199.

⁶ Peter Frase, *Four Futures. Life After Capitalism*, London: Verso, 2016.

равенство—йерархия, от която няма как да избягаме предвид глобално растящите неравенства, концентрирането на власт в митичния 1%, но и текущото подриване на самата идея за равенство. Другата е оста изобилие—оскъдица; тя се налага заради засилващото се осъзнаване, че природните ресурси на Земята не само не са безгранични, но е и твърде вероятно при настоящите темпове на експлоатация скоро да срещнем тяхната граница. А и е твърде вероятно – заради унищожаването на околната среда, но и заради климатичните промени – големи части от земната повърхност да се окажат твърде негостоприемни за обитаване. Доведени до крайност, тези процеси вещаят картини на природни катаклизми и непозната в близкото минало масова миграция. Очертават се следните сценарии:

	Изобилие	Оскъдица
Равенство	Комунизъм	Социализъм
Йерархия	Рентиерство	Изтребителство

Авторът уточнява:

В действителност вероятно нито един от [тези обществени модели] не е възможен в чиста форма; историята чисто и просто е твърде messy за това, а реалните общества надхвърлят параметрите на всеки един теоретически модел. Което значи, че трябва да бъдем особено загрижени за пътя, който води до тези утопии и дистопии...⁷

Позицията, на която ще се намерим по втората ос, тази на изобилието и оскъдицата, трябва да бъде мислена не само като функция на екологичните обстоятелства, но и на развитието на новите технологии. Заслуга на анализа на Фрейз е, че извежда на преден план доколко в крайна сметка обаче то остава функция и на политическите решения, които взимаме и прилагаме относно тези две тенденции. Това подканя да отидем отвъд така разпространените еко- и технодетерминизъм, често на практика просто представящи в аполитични краски един възможен политически курс като единствено възможния.⁸

Отминалата година предложи дистопичен образ на този сблъсък между нови технологии и екологична криза в горските пожари в Калифорния, разразили се в периода юли-ноември. Най-унищожителните в историята на най-богатия щат в най-богатата страна на света (сам по себе си пета икономика в света), те оставиха близо сто души загинали или безследно изчезнали, 25 000 разрушени къщи и опасно мръсен

⁷ *Ibid.*, 93.

⁸ В рамките на конференцията в Априлци 2018 г. беше представен доклад върху някои може би твърде странни дистопични последици на новото технологично мислене: Наталия Христова, „Изчезващите деца, биополитика на постсмъртното човечество“.

въздух. Всичко това се разигра в почти непосредствена близост до Силициевата долина, символ и топос на високотехнологичното бъдеще. И докато можем да спорим за приноса на климатичните промени, презастрояването или проблемите с разпределението на водата, пожарите са сцена не само на екокатастрофа, но и израз на степента, в която последствията от нея са белязани от неравенствата. Докато жителите на Малибу бягат с яhti, градчето Парадайз става първият град в Щатите от 100 години насам, който изгаря доземи.⁹ Калифорния избираме само заради шокиращия контраст в рамките на едно толкова малко пространство. Степента на разрушения и страдание от природните бедствия, стоварващи се върху Глобалния юг, е несравнима. Беира в Мозамбик, ударена от циклона Идай през март 2019 г., стана първият голям град, унищожен от климатичните промени.¹⁰

Капитализмът: късен, твърде късен

Напоследък все повече активисти, анализатори и учени застават на гледището, че има надежда да се противодейства на климатичните промени само ако радикално се измени ходът на съвременния капитализъм, все по-безконтролно и агресивно нападащ природата като безплатен ресурс за извличане на стойност.¹¹ По подобен начин нападнат е и човешкият труд. Това не е ново откритие. Можем да си припомним заключението на Маркс как капиталистическото производство нарушава „обмяната на веществата между човека и земята“, как капиталистическият напредък ограбва и работника, и природата, и по този начин „подкопава източниците на всяко богатство“.¹² Наред с това, имаме основания да мислим, че както процесите на разрушаване на околната среда, на които Маркс е бил свидетел само в началото, така и процесите на глобализация днес са стигнали своята повратна точка.¹³

При това, ако времето на Маркс е време, в което работническото движение набира сила, то днес то изглежда е по-слабо от всякога. Според Волфганг Щрек това би трябвало да ни вълнува, доколкото по различни начини съпротивата на труда срещу капитала исторически е изиграла ролята на ограничител на прекомерната експанзия и по този начин на практика е съдействала за удържането на капитализма в някакви „устойчиви“ рамки. И затова предстоящата гибел на капитализма е обусловена именно

⁹ Вж. [“A tale of two wildfires: devastation highlights California’s stark divide”](#), *Guardian*, 2018.

¹⁰ Вж. [„Колко струва корпоративната щедрост?“](#), *Барикада*, 2019.

¹¹ Образцово в това отношение е изследването на Naomi Klein, *This Changes Everything. Capitalism vs. the Climate*. New York: Simon & Schuster, 2014.

¹² Карл Маркс, *Капиталът*, т. I, *Съчинения*, т. 23. София: Изд. на БКП, 1968, 510-513.

¹³ Todor Todorov, “Postcapitalism and the Logic of Globalization”, 2018.

от неговата победа. Нея виждаме както в разпадането на социалистическите държави на Изток след 1989 г., така и в продължаващото демонтиране на социалните държави на Запад. Днес вече твърде малко са факторите, ограничаващи безконтролния порив към печалба. Капитализмът, можем да кажем по Хегеловски, е достигнал „своята истина“ – вече имаме капитализъм в чист вид.

Проблемът тук не е само „етически“, а най-вече в това, че този режим не може да се поддържа безкрайно. Диагнозата на Щреек напомня на **сценарий по Елиът, в който краят на света идва не със взрив, а с хленч** – при това бавно и мъчително. Анализът на немския икономист и социолог е сложен, но се обуславя от наблюдението, че заради затрудненията в генерирането на печалба, появили се след 70-те години на ХХ век и отново след кризата от 2008 г., капиталът се вижда принуден да се държи все по-агресивно.¹⁴

Така той системно нахлува в публичното и завладява сфери, които досега по една или друга причина сме смятали за по същество неикономически и затова защитени от това да бъдат впримчени в механизмите на печалбата.¹⁵ Това включва процеси на дерегулация и на приватизация, т.е. на заграбване на готов ресурс. Трябва да обърнем особено внимание на повсеместните данъчни облекчения, част от пословичните усилия на държавите да способстват „добрия бизнес климат“ – вместо добрите условия за живот на работната сила, а също и т.нар. *new public management*, който от 90-те години на ХХ век насам цели да подчини не само държавната администрация, но и системи като социалната и здравната, на управленски техники, присъщи на бизнеса. Продължение на тези процеси са нашумелите напоследък в Европейския съюз „социални предприятия“. Противно на привидната им благовидност, цялата картина може да бъде поставена и в друга светлина: държавата се оттегля от социалната си роля и си измива ръцете, създавайки условия за създаването на тези нови субекти, чиято цел в крайна сметка остава пазарна – те генерират печалба. Същевременно, цената на труда се държи ниска – практика, в която страни като България заемат водещи позиции, но която не отминава и индустриални лидери като

¹⁴ По-подробно съм разгледал концепцията на Щреек за края на капитализма в статия, която предстои да излезе в сп. *Социологически проблеми*.

¹⁵ Дали този процес е присъщ на „късния“ капитализъм, на „неолибералния“ капитализъм или на капитализма изобщо, е обект на важни теоретически спорове. Но никак не е правдоподобно да се окаже, че „късният“ и „неолибералният“ капитализъм са твърде подобни на нещо като капитализма „в чист вид“, подобно на начина, по който самият капитализъм изобщо е кризисен, макар че кризите го разтърсват из основи. Маркс ненапрасно отбелязва, че да бъдеш радикален значи да достигаш до корена на нещата.

Германия, откъдето работните места биват изнасяни по централноевропейската периферия. Същевременно, отбелязва Щрек, корупцията и олигархичната концентрация на власт далеч не са само ендемични проблеми, а се превръщат в системни болести на цялата система.

Налице е системно освобождаване на бизнеса от отговорност спрямо обществата, в които той оперира. И тук анализът на Уолърстийн е безапелационен. Той свързва процесите от 70-те години на ХХ век насам, като показва как те сочат, че световната система на капитализма влиза в криза, която е структурна, а не циклична. А тази криза се обуславя от факта, че механизмите за натрупване на стойност започват да буксуват. Това е до голяма степен така, тъй като капиталът вече е успял да стигне до реално постижимата степен на освобождаване от задължение към обществата, в които оперира (посредством, от една страна, подриването на социалните системи и, от друга, глобалната си мобилност) и с това е успял да постигне структурно възможните нива на печалба. По-нататъшният растеж изисква още по-агресивно свиване на разходите (т.е. прехвърлянето им върху обществото), което вече прави системата неустойчива.

Основната реалност е непредвидимостта не само в средносрочен, а също в толкова силна степен и в краткосрочен план. Социално-психологическите последици на тази краткосрочна непредвидимост са обърканост, гняв, отхвърляне на властимащите и най-вече остър страх. [...] Съчетанието на строги икономии, репресии и търсенето на краткосрочни печалби прави глобалната ситуация още по-лоша. От нея идва още по-твърдия блокаж на системата. От своя страна този блокаж има за резултат все по-широки флуктуации и следователно ще направи краткосрочните прогнози – икономически и политически – още по-несигурни. А това от своя страна ще усилва страховете и отчуждението на хората. Това е негативен цикъл.¹⁶

Както отбелязах, авторите на важното колективно осмисляне на капитализма не са изцяло песимистични. И част от възможността за смислен развой те привижат именно в неопределеността на ситуацията.¹⁷

Анализът на Щрек обаче позволява да видим в тази неопределеност по-скоро нестабилност и безпорядък, породени от „мултиморбидност, в която съществуваат различни болести, които взаимно се усилват“. Щрек обобщава:

Тримата конници на апокалипсиса на съвременния капитализъм – стагнацията, дългът и неравенството – продължават да опустошават икономическия и политическия пейзаж.¹⁸

¹⁶ Wallerstein et al., *Does Capitalism Have a Future?* Oxford: OUP, 2013, 32.

¹⁷ *Ibid.* 4.

¹⁸ Streeck, *How Will Capitalism End?* London: Verso, 2014; съотв. 13 и 18.

Задълбочаващите се неравенства, разбира се, вече са се превърнали в централен проблем за редица сериозни икономисти, като тук само споменавам имената на Джоузеф Стиглиц и Тома Пикети. Те може да са в спор по важни моменти от своите анализи, но забележително е единодушието им за пагубните последствия на неравенствата – поне тези над определен праг, доста по-нисък от допускания от адептите на остеритета, праг, който отдавна вече е безмерно надминат. А тези последствия са както икономически и заплашват стабилността на капиталистическата икономика, така и, разбира се, легитимационни. Пикети обръща особено внимание на все по-рентиерската природа на голяма част от световния капитал.¹⁹ Тук стои проблемът не само с наследените богатства и финансиализацията, а и с все по-тежката роля на авторското право и ексклузивното боравене с информация.

И ако легитимационните неравенства заплашват с политическа нестабилност и дори колапс, то икономическите не са просто някаква статистика. Те засягат живота на милиарди хора, който социологът Йоран Терборн описва като „човешки, гаден, зъл и кратък“, твърде уместно адаптирайки прословутата фраза, с която Хобс в „Левиатан“ описва т.нар. естествено състояние. Към ресурсните неравенства, пораждани от политическите и икономическите системи, Терборн добавя също така жизнените и екзистенциални неравенства, съответстващи на биологичното и личностното измерение на човешкия живот.²⁰ Неравенствата не просто декласират, те систематично пораждат болни и слаби хора; те убиват. Казано с така модерната дума: те действат и биополитически.

Какво означава всичко това? То сочи към един парадокс – едновременно с все по-интензивната експлоатация на труда капиталът претърпява процеси, които го правят все по-независим от труда. Тук, разбира се, удобно се разполага вездесъщата автоматизация, която според Рандъл Колинс ще възроди с нова сила Марксовия проблем с резервната армия на труда. С разликата, че за новата резервна армия нови работни места няма да бъдат открити.²¹

Същевременно можем добре да видим, че всичките тези процеси оказват негативно въздействие върху възможностите за работническа самоорганизация. Все по-несигурният живот и работа, все по-мобилните работни места и все по-дисциплинарната им организация водят до десолидаризация между работниците.

¹⁹ Срв. рентиерския сценарий във Frase, *Four Futures*, 46 и сл.

²⁰ Göran Therborn, *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge: Polity Press, 2013.

²¹ Wallerstein *et al.*, 37 и сл.

Както отбелязва в изследванията си американският социолог на труда Ричард Сенет, ценностите, които съвременните работни места култивират и възнаграждат – като напр. адаптивност и гъвкавост, – не способстват за развиването на трайни ангажименти и съпричастност, даже напротив.²² Оттук: към настоящия момент неравенствата не са просто ‘несправедливи’ – те функционират по-такъв начин, че произвеждат по-скоро отчуждение и обществена дезинтеграция, отварящи широко вратата за дълбоките проблеми пред самата възможност за колективно действие, подчертавани от Щреек и в немалка степен подхранващи скептицизма, че спасителна промяна е възможна.

Трябва да подчертаем две неща. Първото е, че от една страна, предстоящият проблем с автоматизацията е прогноза, основаваща се на реални тенденции; но от друга, тя може да бъде използвана като лозунг за сплашване и демобилизация. Така че трябва да имаме едно наум кой и по какъв начин реторически използва тази прогноза. Второто (и свързано с първото) е, че сама по себе си автоматизация не е проблем. При друга организация на икономиката то просто би означавало, че на хората ще се налага да полагат по-малко труд, т.е. те ще получат възможността да се радват на повече свободно време. Автоматизацията на работните места става проблем – при това потенциално огромен проблем – само когато средствата за производство, и съответно генерираната от тях стойност, остават в частни ръце. С други думи, вместо по необходимост да заплашва работническата класа, проблемът с автоматизацията по-скоро следва да повдигне отново въпроса за контрола и собствеността върху средствата за производство. Но този проблем не се вижда актуален нито за разтревожените либерали, нито за новите (често почвенически) консерватори, нито пък за техно гурутата и за (неволно) пригласящите им технологични детерминисти.

Криза на политическото

Поне от 80-те години на XX век насам политолозите говорят за криза на легитимността и демократичен дефицит в западните демокрации. В последните години се заговори и за една по-фундаментална криза на либералната демокрация. Тя дори накара Франсис Фукуяма да се откаже от прословутата си теза за „края на историята“, какъвто той беше припознал в глобалния триумф на същата тази либерална

²² Richard Sennett *The Culture of New Capitalism*, New Haven: Yale University Press, 2006.

демократия три десетилетия по-рано.²³ Но може би Фукуяма е избързал. Може би краят на историята е тук, но като утопия не с положителен, а с отрицателен знак.

Тези две явления подозрително съвпадат с курса на неолиберални реформи след кризите от 1970-те и курса на строги икономии, наложен след голямата криза от 2008 г., довел неолиберализма още по-напред. Големите мнозинства сякаш все по-силно усещат не само, че системата ги наказва, за да компенсира провалите и да гарантира бъдещите печалби на корпорациите, но и че реално могат да направят твърде малко, за да променят този факт. А това е така, тъй като корпорации и институции са свързани не от случайни корупционни сделки, а през систематични практики, които разбира се, не остават на нивото на неформалното, а са в процес на продължаваща институционализация.

Няколко години преди кризата доклад на един от най-авторитетните американски тинк-танкове, институтът „Брукингс“, пише, че огромното неравенство на резултатите в САЩ подрива претенцията, че в американското общество изобщо е налично в някаква смислена степен равенство на възможностите и цитира бившия директор на Федералния резерв Алън Грийнспан, според когото неравенствата са сред най-големите заплахи за легитимацията на капитализма.²⁴

Оттогава насам тези проблеми само са се задълбочили. Тома Пикети издигна прословутата теза, че се формира наследствена аристокрация на капитала, което доближава съвременното състояние на системата до стария режим. А икономическото и жизненото неравенство разбира се води до политическо. Отново Волфганг Щрек е сред авторите, на които дължим последователната демонстрация на факта, че съвременният капитализъм се разминава и дори е в конфликт с демокрацията.²⁵ Но разбира се, в този конфликт далеч по-могъщата сила е капитализмът. Заради това един член на най-високите слоеве на истаблишмънта – бившият американски президент Джими Картер – неотдавна описа най-старата модерна демокрация и най-развитото капиталистическо общество направо като олигархия, в чиято същност е залегнала неограничената политическа корупция.²⁶

²³ Вж. [“The man who declared the ‘end of history’ fears for democracy’s future”](#), *Washington Post*, 2017 и [“Francis Fukuyama postpones the end of History”](#), *New Yorker*, 2018.

²⁴ Jason Furman, *et al.*, *Achieving Progressive Tax Reform in an Increasingly Global Economy*, Washington: The Brookings Institution, 2007, 10-11.

²⁵ За друг поглед към този проблем и контекстуализацията му за България, вж. Страхил Делийски, „Българското гражданско общество в неолибералната държава“, 2019.

²⁶ [“Jimmy Carter: the US is an ‘Oligarchy with Unlimited Political Bribery’](#), *The Intercept*, 2015.

Към очертаната нерадостна картина няма как да не добавим от излязлото съвсем наскоро (след конференцията в Априлци през декември, 2018 г., където беше представена първа версия на този текст) пространно изследване на Шошана Зубоф върху особеностите на т.нар. от нея *surveillance capitalism* и борбата за човешко бъдеще в неговите граници.²⁷ Отивайки отвъд обичайните критики към новия информационно-технологичен капитализъм, отнасящи се до неговото нахлуване в личното пространство, харвардската изследователка обръща внимание на политическите ефекти на този процес. Тя показва как все по-съвършеното моделиране, предвиждане и преформатиране на човешкото действие удря не само по идеята, но и по практиката на автономията. И също така, в икономически план, как новият модел на извличане на стойност става все по-малко зависим от човешкия труд. Наред с това, тя подчертава доколко знанията – в случая алгоритмите, – правещи възможна тази система на упражняване на власт и генериране на печалба, стават все по-непрозрачни и недостъпни за контрол от гражданите. И трите тенденции водят в посока задълбочаваща се и трудно преодолима недемократичност. Технологиите – т.е. хората, владеещи технологиите, – упражняват все по-голям контрол върху живота ни. Но това означава, че колосално количество власт се съсредоточава в твърде малко ръце, твърде безконтролно.

Хватката на капитала се затяга и не е ясно каква би била политическата и обществена сила, способна да му даде отпор и да отприщи света от задущаващата ѝ сила. В такъв смисъл остава да важи апокалиптичната прогноза на Щрек:

Преди капитализмът да се провали в ада, в обозримо бъдеще той ще чака в чистилището, мъртъв или аха да умре от свръхдоза от самия себе си – но въпреки това ще бъде съвсем наличен, тъй като никой няма да има силата да отмести неговия разлагащ се труп от пътя. Изправени сме пред дълъг период на системна дезинтеграция, в която няма да може да се разчита на обществените институции, станали нестабилни и затова лишени от авторитет за обитаващите ги хора [...] Капиталистическият обществен порядък няма да преходи в друг ред, а в безредието и ентропията на историческа епоха, за която не се знае колко дълго ще продължи, и в която, по думите на Грамиш, „старото умира, а новото не може да се роди“ и идва „междущарствие, в което се наблюдават най-различни болестни явления“ – общество, лишено от разумно кохерентни и минимално стабилни институции, способни да нормализират живота на своите членове и да ги предпазят от злополуки и всевъзможни чудовищности. Животът в подобно общество изисква постоянна импровизация, принуждаваща индивидите да заместят структурата със стратегия, и дава богати възможности на

²⁷ Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism*. New York: Public Affairs Press, 2019.

*олигарси и силови босове, налагайки несигурност на всички други – донякъде подобно на дългото междуцарствие, започнало в V в. и сега познато като Тъмните векове.*²⁸

Безкраен преход надолу

Щреек аргументира тезата за разминаването между демокрация и капитализъм още в своята предишна книга, „Купено време“.²⁹ Премиерата на българския ѝ превод преди няколко години предизвика известен смут сред българската публика, все още несвикнала в критиката срещу структурните несправедливости на един по същество неолиберален Европейски съюз и все още твърде лесно свързваща ‘Европа’, ‘демокрация’ и ‘пазар’. Понякога илюзиите са по-силни от реалността, но и това е до време.

Анализът по-горе дава една може би неочаквана светлина към близкото минало. Държавният социализъм на Изток и социалните капиталистически държави на Запад от следвоенните десетилетия се явяват като кратко отклонение. Социализмът се опитва да превърне капиталистическото развитие в един друг, предполагаемо по-справедлив строй, а държавата на благоденствието – да го направи по-справедлив за хората, които подчинява. Но наистина, може би този, може би приемлив и дори за някои, симпатичен капитализъм на 50-60-те години на XX век е своего рода аберация, която е можело да съществува само като отговор на соцлагера и заради натиска на силното работническо движение на Запад – или пък аберация, чиято (непреднамерена) цел е била да даде временно спасение на капитализма, да поощри консуматорското общество, днес разграждано от обществото на строгите икономии, и да положи основите за експанзията на капитализма в сферата на социалното.

В такъв смисъл нашият преход след 1989 г. не е само преход от държавен социализъм към капитализъм, а е част от един по-голям, глобален преход отвъд тази социална забегка на капитализма. Преход към една негова форма, която не е нова, а по-скоро завръщане към, можем да кажем, изчистената форма на същностната негова тенденция – печалба заради самата печалба и безкрайно натрупване на стойност заради самото натрупване. Един все по-антисоциален и все по-грабителски капитализъм, който постепенно подрива самия себе си.

²⁸ Streeck, *How Will Capitalism End?*, 36-37.

²⁹ Волфганг Щреек, *Купено време. Отложената криза на демократичния капитализъм*. София: Критика и хуманизъм, 2017.

Това не е просто апокалиптичен колапс на една сложна система, поела по неустойчив път на развитие. То е дистопия, тъй като представлява зловещ обрат на едно утопично обещание: обещанието на демократичния, основан на върховенството на правото капитализъм за един безкраен растеж, който осигурява свобода и възможност за реализация на всеки предприемчив индивид.

В този безкраен преход надолу постсоциалистическите страни далеч не са в позицията на догонвачи. Беязани от повсеместна приватизация на общото, от недофинансирани социални системи, олигархично управление, обществен разпад (явления, в образцова степен валидни за България), тези страни съставляват **новия дистопичен авангард**.

Според прословутото наблюдение на Кант единственият смислен начин пророчески да предвидим бъдещето е: ако способстваме за настъпването на събитията, които пророкуваме. Това е и ефектът на всяка закотвена в реалното у- или дистопия: ефектът на самосбъдващото се пророчество. В такъв смисъл предвещаващите края поне отчасти предизвикват настъпването му.³⁰ Както обаче загатнах в началото, последната цел и крайният залог на този текст тегне в друга посока. Открит поглед към надвисналата възможност на дистопичното бъдеще е условие и за спокойното, но решително и методично способстване на другата възможност.

³⁰ Имануел Кант, *Спорът на факултетите*. София: Христо Ботев, 1994, стр. 94.

Библиография:

Делийски, Страхил, „Българското гражданско общество в неолибералната държава. Постдемократични перспективи“, *България 2019 – нови хоризонти*, съст. Стефан Георгиев. София: Институт за социална интеграция, 2019.

Кант, Имануел, *Спорът на факултетите*. София: Христо Ботев, 1994.

Касабов, Огнян, „Волфганг Щреек, маргинализирането на труда и краят на свръхмодерния капитализъм“, *Социологически проблеми*, предстои.

Маркс, Карл, *Капиталът*, т. I, *Съчинения*, т. 23. София: Изд. на БКП, 1968.

Паси, Исак (съст.), *Естетика на немския романтизъм*. София: Наука и изкуство, 1984.

Пикети, Тома, *Капиталът: XXI в.* София: Изток-Запад, 2018

Стиглиц, Джоузеф, *Цената на неравенството. Как днешното разделено общество застрашава бъдещето ни*. София: Изток-Запад, 2014.

Чибер, Вивек, *Азбуката на капитализма*. София: Изток-Запад / Колектив за обществени интервенции, 2019.

Щреек, Волфганг, *Купено време. Отложената криза на демократичния капитализъм*. София: Критика и хуманизъм, 2017.

Frase, Peter, *Four Futures. Life After Capitalism*, London: Verso, 2016.

Furman, Jason, et al., *Achieving Progressive Tax Reform in an Increasingly Global Economy*. Washington: The Brookings Institution, 2007.

Klein, Naomi, *This Changes Everything. Capitalism vs. the Climate*. New York: Simon & Schuster, 2014.

Sennett, Richard, *The Culture of New Capitalism*. New Haven: Yale University Press, 2006.

Streeck, Wolfgang, *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*. London: Verso, 2016.

Therborn, Göran, *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge: Polity Press, 2013.

Todorov, Todor, “Postcapitalism and the Logic of Globalization”, Zinoviev Readings Conference, 2018, <<https://www.youtube.com/watch?v=nQSGVMPPGIQ>>.

Wallerstein, Immanuel, et. al. *Does Capitalism Have a Future?* Oxford: OUP, 2013.

Zuboff, Shoshana, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs Press, 2019.